

WOKÓŁ ISTOTY WYKLUCZENIA FINANSOWEGO. UJĘCIE PRZEGLĄDOWE

Anna Warchlewska

Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0142-7877>

Streszczenie

Artykuł zwraca uwagę na problem niejednoznaczności w opisie zjawiska wykluczenia finansowego. Dotychczasowe podejście do problemu wykluczenia finansowego w literaturze wskazuje na rozbieżności w pomiarze zjawiska, tak co do rodzaju, jak i obszaru. Skutkiem owych rozbieżności jest m.in. odmienne podejście metodologiczne oraz brak jednolitych miar pomiaru wykluczenia finansowego. Celem opracowania jest przedstawienie różnic terminologicznych w opisie i pomiarze zjawiska wykluczenia finansowego. Ponadto, dokonano charakterystyki etapu przejściowego, wyłączenia finansowego, który powinien stanowić etap pośredni między włączeniem finansowym a wykluczeniem finansowym.

Słowa kluczowe: wykluczenie finansowe, wyłączenie finansowe, włączenie finansowe.

JEL Class: G0, G41.

WPROWADZENIE

Zgłębianie zjawiska wykluczenia finansowego jako problemu natury społeczno-ekonomicznej szczególnie widoczne jest od lat 90. XX w. Pierwszy raz pojęcie wykluczenia finansowego zostało doprecyzowane i zdefiniowane przez brytyjskich geografów A. Leyshona i N. Thrifta [1995].

Rozwijająca się dyskusja w tym obszarze jest wyrazem zwrócenia uwagi na ważność tematyki i chęci umiejscowienia zjawiska we współczesnej teorii ekonomii. Docenić należy poczynione opracowania w temacie wykluczenia finansowego, jednakże z drugiej strony dostrzec należy niekoherencję w definiowaniu, klasyfikacji i zastosowaniu miar opisujących wykluczenie finansowe, o czym wspomina już M. Maciejasz-Świątkiewicz [2013] w pierwszej publikacji zwartej na polskim rynku.

W przekonaniu Autorki niniejszego artykułu, stanowi to istotny impuls do dyskusji na temat problematyki wykluczenia finansowego oraz podjęcia próby usystematyzowania podstawowych zagadnień.

1. CEL I METODY

Celem opracowania jest przedstawienie różnic terminologicznych w opisie i pomiarze zjawiska wykluczenia finansowego. Ponadto, dokonano charakterystyki etapu przejściowego, wyłączenia finansowego, które zdaniem Autorki, powinno zostać rozpoznane i zdefiniowane. Pozostawanie poza sektorem usług finansowych utożsamiane jest z wykluczeniem finansowym, a bycie aktywnym finansowo (choćby w jednym obszarze¹) stanowi o włączeniu finansowym jednostki w powszechnym uznaniu. Taki punkt postrzegania owych zjawisk wymaga krytycznej analizy.

Na podstawie dostępnych badań nad wykluczeniem finansowym należy stwierdzić, że zakres tematyczny analiz jest szeroki i jest wynikiem poszukiwania możliwych przyczyn problemu wykluczenia finansowego. Dotychczas uwaga badaczy w zakresie identyfikacji i/lub weryfikacji czynników warunkujących problem wykluczenia finansowego, skupiona była na aspekcie społecznym, czynnikach podażowych, popytowych oraz natury psychologicznej. Zdaniem Autorki, diagnoza problemu wykluczenia finansowego powinna uwzględniać czynnik czasu. Poczyniona kwerenda literatury nie daje odpowiedzi na pytanie, czy jednostkę można uznać za wykluczoną finansową w sytuacji np. rezygnacji z prowadzenia rachunku bankowego od 1 dnia czy dłuższego okresu. Ponadto, analiza

¹ Obszary wykluczenia finansowego: płatniczy, oszczędnościowy, inwestycyjny, kredytowy, ubezpieczeniowy, emerytalno-rentowy.

dostępnych źródeł sygnalizuje podział wykluczenia finansowego na pierwotne i wtórne [Kempson i Whyley 1999].

Artykuł opiera się na metaanalizie badań wtórnych poświęconych tematyce wykluczenia finansowego. Autorka stwierdza lukę w opisie zjawiska wykluczenia finansowego w zakresie jego głębokości. Na podstawie dostępnej literatury i przeprowadzonych badań dąży się do odpowiedzi na pytanie, czy wykluczenie finansowe powinno być diagnozowane w sytuacji wykluczenia tylko w jednym obszarze, czy jednak postawienie takiej diagnozy powinno następować w momencie, gdy jednostka wykluczona jest we wszystkich sześciu obszarach?

Autorka omawia problem będący przedmiotem niniejszego opracowania w czterech grupach zagadnień. Pierwsza z nich dotyczy różnic terminologicznych w opisie i pomiarze zjawiska wykluczenia finansowego. Ta część jest najbardziej obszerna, głównie ze względu na konsekwencje różnego podejścia metodologicznego oraz interpretacji zjawiska. W drugiej części przedstawiono problematykę wykluczenia finansowego na gruncie prowadzonych badań. W części trzeciej, dokonano analizy włączenia finansowego i postrzegania aktywności finansowej w literaturze. Ponadto, w części czwartej, podjęto próbę opisu etapu wyłączenia finansowego, który powinien stanowić etap pośredni pomiędzy całkowitym wykluczeniem finansowym a pełnym włączeniem finansowym, co może być podstawą do stwierdzenia czasowości problemu.

2. WYKLUCZENIE FINANSOWE W ŚWIETLE LITERATURY PRZEDMIOTU

Po raz pierwszy pojęcie wykluczenia finansowego zostało sprecyzowane i zdefiniowane przez A. Leyshon'a i N. Thrift'a [1995]. Definicja wykluczenia finansowego ulegała poszerzaniu od lat 90. XX w. Najczęściej opis problemu koncentruje się na przyczynach oraz jego możliwych konsekwencjach [cyt. za: Smyczek i Matysiewicz 2014; Solarz J.K. 2012] przy jednoczesnym proponowaniu rozwiązań dotyczących minimalizacji wykluczenia finansowego [Donovan i Palmer 1999; Kempson et al. 2000; Sinclair 2001]. Spośród bogatego zasobu literatury (tabela 1) wybrano te definicje, które przedstawiają zjawisko wykluczenia finansowego w kontekście: ograniczonego dostępu do usług, trudności oraz ograniczeń jakie pomioty napotykać na rynku.

Tabela 1. Wybrane definicje wykluczenia finansowego

Autor [Rok]	Definicja
A. Leyshon'a i N. Thrift'a [1995: 312–341]	„Wykluczenie finansowe to procesy, które służą ograniczeniu dostępu do systemu finansowego określonym grupom społecznym. Dotyka ono najczęściej grupy o ograniczonych dochodach”.
L. Anderoni (podejście szerokie) [2007: 7]	„Trudności, jakich doświadczają osoby o niskich dochodach i znajdujące się w niekorzystnej sytuacji społecznej w korzystaniu z usług finansowych, które są im potrzebne – np. posiadanie konta i możliwości dokonywania rozliczeń bezgotówkowych, dostęp do kredytu o „rozsądnym” poziomie oprocentowania czy też budowanie nawet niewielkich oszczędności, z uwzględnieniem niestabilnej sytuacji zawodowej”.
Raport KE [2008: 10]	„Proces, w którym obywatele doświadczają problemów w dostępie do i/lub korzystaniu z produktów i usług finansowych na głównym rynku, które są odpowiednie do ich potrzeb i umożliwiają im prowadzenie normalnego życia w społeczeństwie”.
E. Gostomski [2008: 41]	„Wykluczenie finansowe obejmuje ogół trudności, jakie mają określone osoby z dostępem do elementarnych usług bankowych”.
T. Borkowski [2009: 54]	„Trudności w dostępie do usług finansów w zakresie podstawowym dla osób fizycznych oraz przedsiębiorstw”.
B. Szopa i A. Szopa [2011: 18]	„Wykluczenie finansowe oznacza stan ograniczenia lub braku zasobów finansowych, jakimi dysponują podmioty, co nie pozwala im na efektywne korzystanie z usług finansowych, bankowych, ubezpieczeniowych, doradztwa biznesowego, usług prawnych, a nawet ochrony zdrowia, edukacji, kultury, uniemożliwia aktywność polegającą na inwestowaniu na giełdzie, w fundusze inwestycyjne, czy też posiadanie konta bankowego”.
J. Buko [2011: 268]	„Stopniowe odłączanie się od rynku finansowego, spowodowane m.in. niedostosowaniem oferty lub problemami finansowymi”.
M. Maciejasz-Świątkiewicz [2013: 38–39]	„Zjawisko procesowe obejmujące ogół trudności, z jakimi borykają się podmioty działające na rynku usług finansowych w sferze ich konsumpcji, produkcji i spójności społecznej, zarówno jednostki, jak i grupy (gospodarstwa domowe), w zakresie dostępu i możliwości korzystania z oferty produktów i usług finansowych. Trudności te mogą mieć charakter zawiniony lub niezawiniony, dobrowolny, przymusowy, trwałe, czasowy, pierwotny, wtórny, pełny, lub częściowy, uświadomiony lub nieuświadomiony (...)”.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wskazanych w tabeli pozycji literatury.

Definiowanie wykluczenia finansowego często oparte jest na ukazaniu zależności skali zjawiska od przyczyn warunkujących problem (tabela 3). Intensyfikacja działań badawczych nad przedmiotowym zagadnieniem porusza często wątek edukacji finansowej [Świecka i in. 2019]. Analiza poziomu wiedzy oraz kompetencji ekonomiczno-finansowych może determinować występowanie wykluczenia finansowego. Poziom wiedzy konsumentów o możliwościach i zagrożeniach, jakie niosą ze sobą produkty i usługi bankowe, jest wynikiem edukacji finansowej. Odrywa ona dużą rolę w procesie podejmowania decyzji finansowych. W związku z rozszerzeniem oferty oraz wzrostem stopnia skomplikowania usług finansowych na skutek innowacji i globalizacji, posiadanie wiedzy z zakresu ekonomii i finansów staje się dla obywateli coraz ważniejsze [Penczar 2014].

Problem wykluczenia finansowego postrzegać należy w dwóch aspektach, wąskim i szerokim [Anderloni 2007]. Podejście wąskie kładzie nacisk na brak dostępu do podstawowych usług dla jednostki. Usługi z tego zakresu mają wpływ na domowe finanse i zapewnienie bezpieczeństwa [Iwanicz-Drozdowska 2008]. Podejście szerokie odnosi się do trudności, jakich doświadczają osoby o niskim statusie społecznym, niskich dochodach, bez rachunku bankowego i dostępu do usług finansowych, np. kredytu czy płatności bezgotówkowych.

Skala działań instytucji mikrofinansowych oraz unii kredytowych, które przyczyniają się do minimalizacji poziomu wykluczenia finansowego została przedstawiona przez D. Fuller [1998] oraz K. Hayton [2001]. Instytucje mikrofinansowe poprzez personalizację ofert dążą do zaspokojenia potrzeb finansowych klientów.

Zbliżony punkt widzenia na zjawisko wykluczenia finansowego przedstawiono w opracowaniu dotyczącego instytucji mikrofinansowych, gdzie przedmiotowe zagadnienie zdefiniowano jako „niezdolność jednostek, gospodarstw domowych lub grup społecznych do korzystania z niezbędnych usług finansowych w odpowiedniej postaci” [Microfinance Centre & European Microfinance Network & Community Development Finance Association 2007]. Raport ten sygnalizuje, że wszystkie instytucje działające na rynku finansowym dążą do rozwiązania problemu wykluczenia finansowego poprzez podejście typowo rynkowe, natomiast w niektórych przypadkach instytucje i organizacje sektora parabankowego mogą świadczyć usługi o charakterze niefinansowym. Definicja wykluczenia finansowego w przytoczonym raporcie za podstawę uznaje wykluczenie na gruncie społecznym.

3. MIERZALNOŚĆ WYKLUCZENIA FINANSOWEGO

Prace badawcze i analizy nad wykluczeniem finansowym dotyczą przede wszystkim identyfikacji i/lub weryfikacji czynników warunkujących problem [Iwanicz-Drozdowska 2009]. Co więcej, opracowania na temat wykluczenia finansowego (tabela 2) skupiają się na badaniu wybranego obszaru wykluczenia finansowego, analizie konkretnego rodzaju wykluczenia finansowego lub wpływu czynników mikro/makroekonomicznych na minimalizację poziomu wykluczenia finansowego (np. analizy na temat edukacji finansowej i kompetencji finansowych [Świecka 2018], wpływ edukacji formalnej i nieformalnej na poziom wykluczenia [Frączek 2017]).

Tabela 2. Wybrane badania i analizy na temat wykluczenia finansowego w okresie 2000–2019

Rok	Autor badania	Ośrodek badawczy/Afiliacja	Podmiot/przedmiot/metodologia
1	2	3	5
2000–2005	-----	Pentor	Odsetek osób korzystających z ROR na terenie całej Polski powyżej 15 roku życia
2006–2013	T. Koźliński	NBP	Skala ubankowienia; Zwyczaje płatnicze Polaków
2007	M. Iwanicz-Drozdowska, P. Błędowski	SGH, Komisja Europejska	Wykluczenie finansowe – przyczyny, obszary. Poziom edukacji finansowej
2009	-----	UOKiK	Znajomość rynku usług finansowych przez konsumentów i jego bariery
2009–2018	M. Polasik i in.	NBP	Determinanty rozwoju usług płatniczych i elektronicznych, wykluczenie transakcyjne, płatności bezgotówkowe, innowacje w płatnościach
2009	D. Maison	NBP	Postawy Polaków wobec obrotu bezgotówkowego
2009	T. Koźliński	NBP	Porównanie wyników badań ubankowienia Polaków przeprowadzonych przez NBP w 2006 i 2009 r.
2010	D. Maison	NBP	Analiza barier dotyczących korzystania z obrotu bezgotówkowego oraz wskazanie działań ograniczających te bariery

2012	D. Maison	NBP	Badanie postaw i zachowań finansowych Polaków powyżej 55 roku życia
2012	D. Maison	NBP	Badanie postaw Polaków powyżej 60 roku życia wobec obrotu bezgotówkowego
2013	D. Maison	NBP	Postawy Polaków wobec obrotu bezgotówkowego
2013	M. Maciejasz-Świątkiewicz	Uniwersytet Opolski	Wykluczenie finansowe wśród osób w trudnej sytuacji materialnej na przykładzie województwa opolskiego
2013–2014	I.D. Czechowska	Uniwersytet Łódzki	Ograniczenia w dostępie do usług bankowych klientów 60+, innowacje finansowe na przykładzie bankowych usług dla klientów 60+
2014	-----	Konsorcjum Pracowni Badań i Innowacji Społecznych „Stocznia” i Grupy IQS dla Departamentu Edukacji i Wydawnictw NBP	Aktywność finansowa dzieci i młodzieży w Polsce
2014	B. Czerwiński	Politechnika Gdańska	Wykluczenie finansowe osób starszych na rynku usług finansowych
2014	A. Warchlewska	Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu	Poziom wykluczenia finansowego wśród mieszkańców aglomeracji poznańskiej
2014	E. Kuchciak E. Kuchciak i in.	Uniwersytet Łódzki	Świadomość finansowa osób 50+, poziom wiedzy finansowej a włączenie bankowe w województwie łódzkim. Edukacja finansowa i inkluzja bankowa
2014–2015	M. Solarz	Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu	Determinanty i sposób ograniczania wykluczenia finansowego osób bezrobotnych; inkluzja finansowa
2014	M. Ziemba i in.	Uniwersytet Łódzki	Wykluczenie finansowe osób 50+ w kontekście dostępnej oferty bankowej
2014–2015	R. Kata i in.	Uniwersytet Rzeszowski	Wykluczenie finansowe ludności wiejskiej; wykluczenie rolników i przedsiębiorców wiejskich
2015–2018	Badania NBP	NBP	Badania nt. postaw Polaków wobec finansów (gotówki, oszczędności, płatności bezgotówkowych, etc.)

1	2	3	5
2015	M. Martyniuk	SGH	Podmioty przeciwdziałające wykluczeniu finansowemu (instytucje mikrofinansowe)
2016	E. Cichowicz	SGH	Działania banków komercyjnych w zakresie edukacji ekonomicznej – metoda walki z wykluczeniem finansowym
2017	B. Frączek	Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach	Edukacja finansowa, edukacja formalna, nieformalna, włączenie finansowe
2017	M. Sołtysiak	Politechnika Rzeszowska	Postrzeżenie zjawiska wykluczenia finansowego przez członków młodego pokolenia Polaków. Analiza świadomości oraz przedstawienie możliwych przyczyn, opis grup zagrożonych wykluczeniem finansowym
2018	M. Sołtysiak	Politechnika Rzeszowska	Postrzeżenie zjawiska przez przedstawicieli pokolenia X. Ocena znajomości zagadnień związanych ze zjawiskiem wykluczenia finansowego wśród Polaków zaliczanych do pokolenia X. Ponadto poznanie determinantów, które wpływają na występowanie tego zjawiska oraz wskazanie grupy osób, które zdaniem ankietowanych, zagrożone są możliwością wykluczenia finansowego
2018	B. Świecka	Uniwersytet Szczeciński	Badania przeprowadzone wśród studentów US na temat edukacji finansowej
2019	M. Jurek, P. Marszałek, A. Warchlewska	Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu (Związek Banków Polskich)	Mapa edukacji finansowej, programy edukacyjne, edukacja formalna, nieformalna w zakresie przeciwdziałania.

Źródło: opracowanie własne.

Przyczyny wykluczenia finansowego (tabela 3) leżą zarówno po stronie osób wykluczonych [Solarz M. 2014] oraz po stronie instytucji oferujących produkty i usługi. Czynniki natury społecznej, o charakterze społecznym, popytowym oraz podażowym odzwierciedlają najbardziej prawdopodobne przyczyny problemu. Co więcej, w badaniach prowadzonych przez D. Maison [2010] wśród przyczyn wykluczenia finansowego wskazano dodatkowo czynniki natury psychologicznej.

Tabela 3. Przyczyny wykluczenia finansowego

Rodzaje czynności	Przyczyny	Liczba krajów biorących udział w badaniu, dla których zdefiniowano daną przyczynę
Spoleczne	Zmiany demograficzne/technologia	10/14
	Zmiany na rynku pracy	8/14
	Nierówności w zakresie wynagrodzenia	8/14
	Liberalizacja rynku, marginalizacja społeczeństwa	6/14
	Pomoc socjalna, społeczna	5/14
	Nadmierne zadłużenie, zmiany demograficzne	4/14
	Zanikanie instytucji dla osób o niskich dochodach	5/14
	Przeciwdziałanie praniu brudnych pieniędzy	3/14
	Polityka fiskalna	3/14
	Zmiany demograficzne, młodzież	2/14
	Migracje i mniejszości narodowe	2/14
Brak gotówki	1/14	
Podażowe	Ocena zdolności kredytowej/zarządzanie ryzykiem	8/14
	Marketing	8/14
	Dostępność geograficzna	7/14
	Warunki produktu	7/14
	Kanały dystrybucji	7/14
	Złożoność wyboru	7/14
	Cena	4/14
	Rodzaj produktu	1/14
Popytowe	Świadomość kosztowa	8/14
	Niski poziom samooceny	8/14
	Lęk przed utratą płynności finansowej	7/14
	Nieufność wobec dostawców usług	7/14
	Preferencje wobec alternatywnych dostawców/ aspekty kulturowe	4/14
	Wyznania religijne	4/14
	Niechęć do korzystania z usług finansowych	4/14
	Złe wcześniejsze doświadczenia	1/14
Obawy przed zajęciem majątku	1/14	

Źródło: Iwanicz-Drozdowska 2009: 12–13. Badania przeprowadzono w następujących krajach członkowskich: Austrii, Belgii, Bułgarii, Francji, Niemczech, Irlandii, Włoszech, Litwie, Holandii, Polsce, Słowacji, Hiszpanii, Wielkiej Brytanii i nie należącej do EU Norwegii, 2008.

Przy tak szerokim spektrum czynników popytowych, podażowych, społecznych oraz psychologicznych trudno dokonać komparatystyki w zakresie wykluczenia finansowego. Analizy prowadzone na polskim rynku dotyczą spojrzenia na zagadnienie wykluczenia finansowego z punktu widzenia wybranej grupy docelowej lub badania postaw społeczeństwa wobec konkretnych usług i produktów.

Wykluczenie finansowe może przybierać różne formy. W zależności od przyczyn, jakie wpływają na występowanie zjawiska podzielono wykluczenie finansowe na sześć segmentów (tabela 4). Zgodnie z poglądem E. Kempson et al. [2000] pomiar i analiza wykluczenia finansowego powinna obejmować weryfikację przyczyn, które definiują występowanie wykluczenia finansowego. Takie podejście wymaga zdaniem Autorki dalszej analizy. Po pierwsze, charakterystyka danego rodzaju wykluczenia stanowi zbyt obszerne pole badawcze, czego przykładem jest diagnoza m.in. „wykluczenia ze względu na dostępność” poprzez miary: braku dostępu do usług, braku zdolności kredytowej lub nieodpowiedni wiek klienta. Po drugie, w przypadku zdiagnozowania u klienta „wykluczenia ze względu na dostępność”, czego powodem jest brak zdolności kredytowej, to nie ma pewności czy klient nie jest wykluczony również marketingowo (brak oferty dla osób o najniższych dochodach).

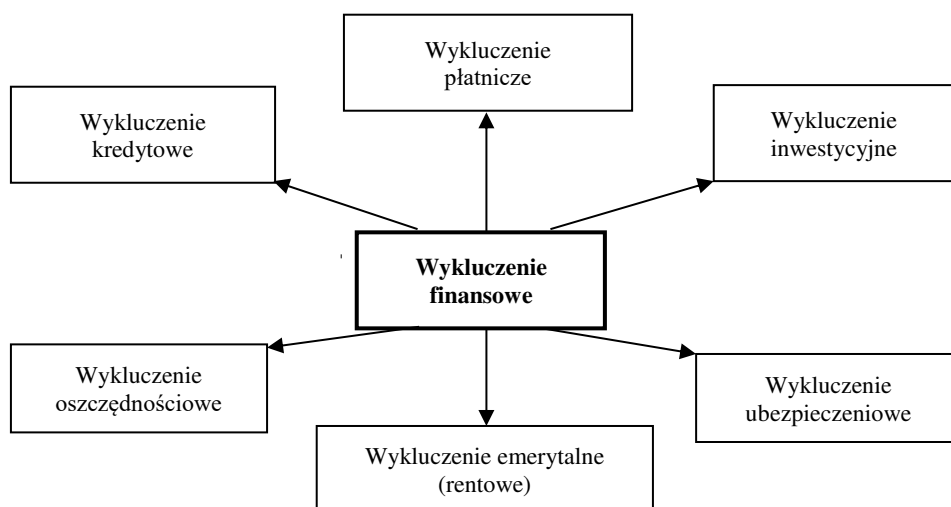
Tabela 4. Rodzaje wykluczenia finansowego

Rodzaj	Charakterystyka
Wykluczenie o podłożu geograficznym	Zbyt mała liczba placówek bankowych, słabo rozwinięta infrastruktura płatności bezgotówkowych
Wykluczenie ze względu na dostępność	Brak zdolności kredytowej, nieodpowiedni wiek klientów, brak dostępu do bankowości elektronicznej
Wykluczenie ze względu na warunki	Niedopasowanie produktów i usług do potrzeb klienta
Wykluczenie ze względu na cenę	Zbyt wysokie opłaty i prowizje rachunków bankowych i produktów kredytowych
Wykluczenie marketingowe	Brak informacji o ofercie banku i promocjach, brak oferty dla osób o najniższych dochodach
Samowykluczenie	Dobrowolna rezygnacja z usług bankowych, brak zdefiniowanych potrzeb finansowych, niewiedza i nieświadomość ekonomiczna

Źródło: Kempson et al. 2000.

Pomiar wykluczenia finansowego dokonywany jest również poprzez pryzmat obszaru. Stan wykluczenia finansowego może obejmować różne aspekty życia jednostki. Wielowarstwowość problemu dotyczy obszaru płatniczego, kredytowego, oszczędnościowego, inwestycyjnego, emerytalnego (rentowego) i ubezpiecze-

niowego [Kozłiński 2010]². Wykluczenie finansowe w każdym z wymienionych obszarów należy ocenić poprzez dopasowanie oferowanych usług finansowych do potrzeb społeczeństwa (brak rachunku bankowego, brak oszczędności, brak inwestycji, brak zabezpieczenia emerytalnego, brak zdolności kredytowej, brak ubezpieczenia na życie i mienia) (schemat 1). Warto zwrócić uwagę na rosnący problem wśród konsumentów, którzy są wykluczeni z powodu nadmiernego zadłużania się. Przyczyną tego rodzaju wykluczenia może być nadmierna konsumpcja, która odcina konsumenta od korzyści płynących z posiadania konta oraz finansowania dłużnego oraz niski dochód, który blokuje szanse na zdobycie kredytu w sektorze bankowym [Czarnecka 2018].

Schemat 1. Obszary wykluczenia finansowego

Źródło: Kozłiński 2010.

Kwestią trudną do oceny na podstawie dostępnych źródeł jest skala głębokości problemu. Nasuwa się pytanie, czy wykluczenie finansowe należy rozpatrywać z punktu widzenia jednego obszaru, czy pełnego pomiaru sześciu obszarów? Przyjmując wariant pierwszy, gdzie badaniem objęty zostałby na przykład tylko obszar płatniczy, wnioski na temat badanej próby opierałyby się na doborze subiektywnym badacza. Przyjmując wariant alternatywny, gdzie analizie poddane byłby wszystkie obszary, pomiar zjawiska byłby pełny. Opcja pełnego pomiaru

² Literatura nie jest jednoznaczna, co do ilości obszarów. W niektórych opracowaniach występuje eliminacja obszaru inwestycyjnego. Ponadto, do obszarów dodaje się obszar technologiczny.

wymaga dopracowania narzędzi pomiaru, technik i metod wybranych do badania. Kompleksowość zagadnienia jest jednak konieczna dla przejrzystości dalszych wywodów i prawidłowej oceny wykluczenia lub włączenia jednostki.

Autorka dostrzega trudności w opisie i badaniach m.in. nad obszarem płatniczym. Analizy prowadzonych badań wskazują, że najczęściej wykorzystywaną miarą jest posiadanie/nieposiadanie rachunku bankowego [Kozłiński 2006; 2009; 2013; Alińska 2008; Janc i Warchlewska 2018]. Zgodnie z polityką ofertową banków, posiadanie karty kredytowej nie jest immanentnie związane z koniecznością posiadania rachunku bankowego. Ponadto, błędów pomiarowych może być znacznie więcej, jak m.in. posiadanie kilku rachunku bankowych, w tym rachunku wspólnego. Co więcej, inwestowanie środków finansowych nie musi obligatoryjnie łączyć się z posiadaniem rachunku bankowego. Ponadto, wskazać należy na szeroki interpretacyjnie zasięg danego obszaru. Obszar płatniczy, poza samym rachunkiem bankowym dotyczy płatności bezgotówkowych, posiadania karty płatniczej, wykonywania zleceń stałych czy poleceń zapłaty.

W literaturze wyróżnia się szereg mierników wykluczenia finansowego już określonego [Maciejasz-Świątkiewicz 2013]:

- 1) liczba osób nieposiadających pożyczki odnawialnej,
- 2) liczba osób nieposiadających kart kredytowych,
- 3) liczba ogłoszonych upadłości konsumenckich,
- 4) liczba zgłoszeń do baz nierzetelnych klientów,
- 5) liczba osób zalegających w spłacie zobowiązań,
- 6) liczba osób nieposiadających ubezpieczenia,
- 7) liczba osób nieposiadających oszczędności,
- 8) liczba osób niedokonujących transakcji bezgotówkowych.

Miary przedstawione w pozycjach 1, 3, 4, 5, 7, 8 pozwalają ocenić ograniczenia mogące być bezpośrednio lub pośrednio przyczyną braku rachunku bankowego. Ponadto, odnoszą się do obszarów wykluczenia finansowego. Literatura definiuje dodatkowo mierniki wykluczenia finansowego potencjalnego [Maciejasz-Świątkiewicz 2013]:

- 1) liczba osób bezdomnych,
- 2) liczba osób niepełnosprawnych,
- 3) liczba osób osadzonych,
- 4) liczba osób na granicy ubóstwa,
- 5) liczba osób nisko wykształconych,
- 6) liczba osób bezrobotnych,
- 7) liczba osób korzystających ze świadczeń socjalnych.

O ile miary potencjalnego zjawiska nie powinny stanowić podstawy do wnioskowania o występowaniu wykluczenia finansowego, o tyle są cenne dla wskazania grup potencjalnie zagrożonych owym problemem.

Mnogość miar oraz klasyfikacji wykluczenia finansowego nasuwa pytanie, jak powinien wyglądać standardowy pomiar zjawiska? Trudno o jednoznaczną odpowiedź. Zdaniem Autorki, prawdopodobnym rozwiązaniem, możliwym do wykorzystania w dowolnym czasie i przestrzeni, może być dwuetapowe badanie poprzedzone wyborem co najmniej jednej miary z każdego z sześciu obszarów wykluczenia finansowego. Analiza wszystkich sześciu obszarów jednocześnie pozwoliłaby zdiagnozować jego przyczyny oraz przedstawiałaby ewentualne działania zaradcze.

Trudność powyższych założeń, na moment tworzenia niniejszego opracowania, wynika z braku zestawienia miar dla każdego obszaru. Wymaga to intensyfikacji prac metodologicznych, w tym dokładnego skodyfikowania, a w konsekwencji praktycznego wykorzystania narzędzi pomiarowych przez badaczy.

4. WŁĄCZENIE FINANSOWE VS AKTYWNOŚĆ FINANSOWA

Wątek włączenia finansowego w literaturze traktowany jest jako przeciwieństwo wykluczenia finansowego. Zgłębiając genezę terminu „włączyć”, zgodnie ze *Słownikiem języka polskiego* [2019] definiowane jest jako „branie udziału w czymś już rozpoczętym; rozpoczynanie działania; angażowanie kogoś do czegoś; przyłączanie się”.

Literatura przedmiotu opisuje włączenie finansowe jako zjawisko dotyczące grup aktywnych finansowo, a przede wszystkim tych podmiotów, których zaspokojenie potrzeb pierwszego rzędu już nie dotyczy. Przyjęcie zatem założenia, jakoby przeciwieństwem wykluczenia finansowego jest włączenie finansowe (zwane również inkluzją finansową) [Czarnecka 2018] wydaje się zbyt dużym uproszczeniem.

Integracja finansowa, definiowana przez EUFFI [2013] pomija podmioty będące na granicy ubóstwa, osoby bezdomne czy nieradzące sobie samodzielnie. Postawienie tezy, że zapewnienie wymienionym grupom społecznym stałego źródła dochodu mogłoby warunkować wyjście ze stanu wykluczenia finansowego nie jest zasadne. Poczynione badania [Janc i Warchlewska 2018]³ przedstawiają brak gwarancji włączenia finansowego osób bezdomnych poprzez impulsy czysto finansowe. W ocenie Autorki, zjawisko włączenia finansowego definiować należy od etapu (momentu), w którym konsument zaspokaja wszystkie potrzeby podstawowe, a brak aktywności finansowej, wynika z barier logistycznych, techniczno-technologicznych lub niewielkiego zasobu wiedzy.

³ Pełne wyniki badania zawarte są w nieopublikowanej rozprawie doktorskiej dr A. Warchlewskiej pt. „Wykluczenie finansowe jako wyzwanie dla sektora bankowego (na przykładzie aglomeracji poznańskiej)”.

Aktywność finansową społeczeństwa definiuje się w literaturze również pod pojęciem „ubankowienie”. Wskaźnik ubankowienia odzwierciedla odsetek osób korzystających z usług bankowych w danej populacji. Najczęściej utożsamiane jest z odsetkiem osób posiadających rachunek bankowych, co przy dobrowolności jego posiadania w Polsce, nie jest odpowiednio dobraną miarą. Ponadto, do pomiaru ubankowienia wykorzystuje się szereg zmiennych, jak m.in. liczbę placówek bankowych lub stosunek aktywów sektora bankowego do PKB [Stoła 2018].

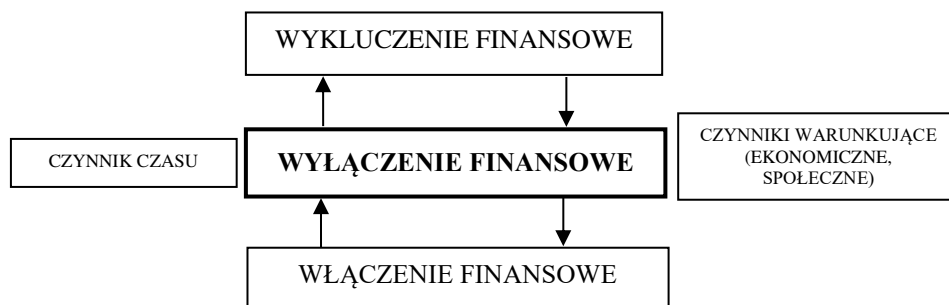
5. WYŁĄCZENIE FINANSOWE

Literatura przedmiotu przedstawia różną perspektywę na zjawisko wykluczenia finansowego pod względem perspektyw wyjścia z obszaru wykluczenia. Takie podejście prezentują A. Wallace i D. Quilgars [2005]. Teoria ta dzieli wykluczonych na dwie grupy: wykluczonych trwale i wykluczonych przejściowo. Osoby znajdujące się w grupie wykluczonych trwale to głównie osoby nieświadome swojej pozycji społecznej, niepełnosprawne intelektualnie lub takie, które nie chcą zmieniać swojej sytuacji. Czują się dobrze w swoim środowisku, a świadomość posiadania i aktywność korzystania z usług finansowych prawdopodobnie nie stanowią priorytetowej potrzeby wymagającej zaspokojenia. W przypadku drugiej grupy, typ wykluczenia ma charakter przejściowy i jest uzależniony od aktualnej sytuacji zawodowej i wieku zainteresowanych lub potrzeb [Kuchciak i in. 2014].

Problem wykluczenia finansowego należy postrzegać w kategoriach procesu. Jest to ciąg zdarzeń, które występują po sobie, aż do momentu osiągnięcia niepożądanego stanu. Mnogość zdarzeń negatywnych, które należy wyeliminować w różnych sferach życia, niesie ze sobą konieczność przejścia kolejnego etapu do pełnego lub częściowego włączenia finansowego.

Wobec takich stwierdzeń, zasadnym jest doprecyzowanie stanu pośredniego pomiędzy wykluczeniem finansowym a włączeniem finansowym, kiedy do stanu włączenia finansowego jednostkę dzielą bariery nie tylko związane z sytuacją zawodową oraz wiekiem zainteresowanych (schemat 2).

Etap wyłączenia finansowego stanowi etap pośredni w procesie wyjścia z wykluczenia finansowego lub włączenia finansowego. Pozostawanie na etapie wyłączenia finansowego w dłuższym okresie, niewątpliwie wpłynie na marginalizację społeczną i na całkowite wykluczenie ze świata finansów.

Schemat 2. Etap wyłączenia finansowego

Źródło: opracowanie własne.

Jak dotąd, w literaturze nie analizowano perspektywy czasowej problemu. Podjęcie próby określenia czasu pozostawania poza usługami finansowymi przyczynić się może do wzbogacenia już istniejących definicji. Brak przeprowadzonych badań w zakresie czasu pozostawania poza sektorem finansowym nie pozwala na ocenę czy czynnik czasu istotnie wpływa na występowanie zjawiska wykluczenia finansowego. Ponadto, analiza czasowości problemu pozwoliłaby na diagnozę, od którego momentu jednostkę należy uznać za wykluczoną (np. po upływie tygodnia, miesiąca, kwartału, roku, itd.).

PODSUMOWANIE

Na kanwie literatury przedmiotu w zakresie definiowania oraz opisu problemu wykluczenia finansowego, wyszczególnionych mierników zjawiska oraz braku określenia czasookresu pozostawania poza usługami finansowymi, stwierdza się duże rozproszenie terminologiczne i metodologiczne problemu wykluczenia finansowego, co w konsekwencji wymaga dalszego, poznawczego pogłębienia. Nie można jednoznacznie wskazać, iż wykluczenie finansowe to problem skupiony tylko na trudnościach w dostępie do usług finansowych lub samej niezdolności do korzystania, gdyż owa niezdolność może mieć podłoże w trudnościach dostępu, m.in. dostępu do wiedzy.

Dążąc do realizacji celu badawczego, skupiono uwagę na różnicach w opisie zagadnienia oraz sposobie jego pomiaru. W opinii Autorki, wykluczenia finansowego nie można wyeliminować w pełni. Po pierwsze, nie można zagwarantować ponownego wykluczenia (wykluczenie wtórne). Po drugie, brak możliwości eliminacji problemu w pełni wynikać może ze stylu życia, braku wiedzy i świa-

domości finansowej, czy dziedziczenia wykluczenia finansowego powstałego poprzez przejęcie długu. Przyjmując, że wykluczenie finansowe występuje zawsze, należy skupić uwagę na jego przyczynach, poddać analizie obszary jego występowania oraz wskazać możliwe działania naprawcze i prewencyjne.

Mnogość mierników wykluczenia finansowego (podrozdział 3) daje szansę na kompleksowe, aczkolwiek zbyt rozproszone spojrzenie na problem. W celu analizy głębokości problemu niezbędne jest skodyfikowanie sztywnych miar wykluczenia finansowego w każdym z sześciu obszarów. Należy doprecyzować, jaką miarą należy badać wykluczenie finansowe np. w obszarze kredytowym (proponując do wyboru: liczba osób nieposiadających pożyczki odnawialnej, liczba osób nieposiadających kart kredytowych, liczba ogłoszonych upadłości konsumenci-kich, liczba zgłoszeń do baz nierzetelnych klientów, liczba osób zalegających w spłacie zobowiązań).

Aspekt czasowości problemu wykluczenia finansowego nie stanowił dotychczas przedmiotu badań. Przeprowadzone rozważania w niniejszym opracowaniu wskazują na dużą dywersyfikację działań w zakresie opisu zjawiska i badań nad wykluczeniem finansowym. Wskazać należy na konieczność przeprowadzenia kompleksowego i holistycznego badania o zasięgu ogólnokrajowym. Ponadto, dobór miar i narzędzi do badania powinien stanowić punkt wyjścia konsorcjalnej współpracy różnych ośrodków badawczych w Polsce.

BIBLIOGRAFIA

- Alińska A., 2008, *Instytucje mikrofinansowe w lokalnym rozwoju społeczno-gospodarczym*, [w:] *Monografie i Opracowania* 558, Wydawnictwo SGH, Warszawa.
- Anderloni L., Carluccio E., 2006, *Access to Bank Accounts and Payment Services*, [w:] L. Anderloni, E. Carluccio, M. Braga, *New Frontiers in Banking Services: Emerging Needs and Tailored Products for Untapped Markets*, Springer Verlag, Berlin.
- Borkowski T., 2009, *Życie bez konta*, „Gazeta Bankowa”, nr 17.
- Buko J., 2011, *Przeciwdziałanie wykluczeniu finansowemu jako element wspierania spójności społecznej*, [w:] M.G. Woźniak (red.), *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, Rzeszów.
- Czarnecka M., 2018, *Wykluczenie finansowe i integracja finansowa – aspekty terminologiczne*, „Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace”, nr 1.
- Donovan N., Palmer G., 1999, *Meaningful Choices the Policy Options for Financial Exclusion*, New Policy Institute.
- EUFFI, 2013, European Foundation for Financial Inclusion, *Financial inclusion and new means of payment. Qualitative review in five European countries*, European Foundation for Financial Inclusion, May 2013, <http://www.euffi.org/home/docs/euffi-study-financial-inclusion-and-new-means-of-payment.pdf> [dostęp 10.07.2019].
- European Commission, 2008, *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*, Brussels, May.
- Frączek B., 2017, *Zakres i formy edukacji finansowej w Polsce oraz jej skutki*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach”, nr 339.
- Fuller D., 1998, *Credit union development: Financial inclusion and exclusion*, „Geoforum”, nr 29(2).

- Gostomski E., 2008, *Życie bez banku*, [w]: „Gazeta Bankowa”, nr 12.
- Hayton K., 2001, *The role of Scottish credit unions in tackling financial exclusion*, Policy & Politics, The Policy Press, Bristol.
- Iwanicz-Drozdowska M., 2008, *Wykluczenie finansowe – poważny problem społeczny*, „Master of Business Administration”, nr 1.
- Iwanicz-Drozdowska M., 2009, *Irlandia*, [w:] M. Iwanicz-Drozdowska, A. Matuszyk, A.K. Nowak, R. Kitala, *Produkty finansowe i edukacja finansowa w Polsce na tle wybranych krajów wysoko rozwiniętych*, Raport z badań, SGH, Warszawa.
- Janc A., Warchlewska A., 2018, *Działania edukacyjne banków centralnych w obszarze wiedzy ekonomicznej i kompetencji finansowych jako przejaw społecznej odpowiedzialności biznesu*, [w:] K. Waliszewski (red.), *Społeczna odpowiedzialność instytucji finansowych. Od teorii do praktyki*, CeDeWu, Warszawa.
- Kempson E., Whyley C., Caskey J., Collard S.B., 2000, *In or out? A literature and research review*, Financial Services Authority.
- Kempson E., Whyley C., 1999, *Kept out or opted out? Understanding and combating financial exclusion*, The Policy Press, Bristol, UK.
- Koźliński T., 2010, *Wykluczenie płatnicze w Polsce i innych krajach UE*, http://www.nbp.pl/systemplatniczy/wykluczeniefinansowe/download/wykluczenie_platnicze_w_polsce_i_innych_krajach_ue.pdf.
- Kuchciak I., Świeszczak M., Świeszczak K., Marcinkowska M., 2014, *Edukacja finansowa i inkluzja bankowa w realizacji koncepcji Silver Economy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Leyshon A., Thrift N., 1995, *Geographies of financial exclusion: financial abandonment in Britain and the United States*, „Transactions of the Institute of British Geographers, New Series”, vol. 20, no. 3.
- Maciejasz-Świątkiewicz M., 2013, *Wykluczenie finansowe i narzędzia jego ograniczania*, Uniwersytet Opolski, „Studia i Monografie”, nr 488.
- Maison D., 2010, *Analiza barier dotyczących korzystania z obrotu bezgotówkowego oraz wskazanie działań ograniczających te bariery*, NBP, Warszawa.
- Microfinance Centre & European Microfinance Network & Community Development Finance Association, 2007, *From exclusion to inclusion through microfinance. Critical issue*, April, UK.
- Penczar M., 2014, *Edukacja a wykluczenie finansowe – przyczyny i mechanizmy działania*, [w]: *Rola edukacji finansowej w ograniczaniu wykluczenia finansowego*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.
- Sinclair S., 2001, *Financial Exclusion: A Introductory Survey*, Heriot Watt University Centre for Research into Socially Inclusive Services, Edinburgh.
- Słownik języka polskiego*, 2019, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Smyczek S., Matysiewicz J., 2014, *Financial Exclusion as Barrier to Socio-Economic Development of the Baltic Sea Region*, „Journal of Economic & Management”, vol. 15.
- Solarz J.K., 2012, *Nowi wykluczeni. Ryzyko finansowe codzienności*, Społeczna Akademia Nauk, „Studia i Monografie”, nr 37.
- Solarz M., 2014, *Ochrona konsumenta a wykluczenie finansowe stanowiące wynik niewłaściwego zarządzania ryzykiem finansowym codzienności*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 330.
- Stola E., 2018, *Ubankowanie społeczeństwa a rozwój sektora bankowego w Polsce*, „Rozprawy Ubezpieczeniowe. Konsument na rynku usług finansowych”, nr 30(4).
- Szopa B., Szopa A., 2011, *Wykluczenie finansowe a wykluczenie społeczne*, Polskie Towarzystwo Naukowe, „Zeszyty Naukowe”, nr 11.
- Świecka B., 2018, *Kompetencje finansowe i edukacja finansowa. Ujęcie teoretyczne i praktyczne*, „Rozprawy Ubezpieczeniowe. Konsument na rynku usług finansowych”, nr 27(1).

- Świecka B., Grzesiuk A., Korczak D., Wyszowska-Kaniewska O., 2019, *Financial literacy and financial education. Theory and Survey*, De Gruyter Oldenbourg, Berlin.
- Wallace A., Quligars D., 2005, *Homelessness and financial exclusion. A Literature review*, University of York, York.

AROUND THE ESSENCE OF FINANCIAL EXCLUSION. REVIEWING APPROACH

Abstract

The article draws attention to the problem of ambiguity in the description of financial exclusion. The previous approach to the problem of financial exclusion in the literature indicates discrepancies in the measurement of the phenomenon, both in type and area. The result of these discrepancies is, among others, a different methodological approach, lack of uniform measures of financial exclusion. The aim of the study is to present terminological differences in the description and measurement of the phenomenon of financial exclusion. In addition, the characteristics of the transition stage, financial exclusion, which should constitute an intermediate stage between full financial inclusion and financial exclusion, have been made.

Keywords: financial exclusion, financial disconnection, financial inclusion.

Przyjęto/Accepted: 20.03.2020
Opublikowano/Published: 31.03.2020